

Bubnó Hedvig

***Az ars musica* elmélete és alkalmazása**
a kora középkori tanításban
PhD disszertáció – Tézisek

Témavezető: Sz. Jónás Ilona
professzor emerita

Budapest 2010.

„Ami szembefeszül, összehoz, s a különbözőkből lesz a legszebb harmónia”

/Aristotelés, *Nikomachosi ethika* 8, 2, 1155 b 4–6/

1. Az értekezés témája, célkitűzése, a kutatás módszere

Disszertációm témaválasztásában jelentős szerepe volt annak, hogy 2000 óta középkori művelődéstörténetet is tanítok a Károli Gáspár Református Egyetemen. Az óráim tematikájában kezdettől fogva különös hangsúlyt kapott a zene és a zene európai művelődésben elfoglalt helye. Mivel érdeklődésem, kutatásaim és a napi oktatómunkám történeti, művelődéstörténeti indíttatású volt, így értelemszerűen a jelen értekezés sem zenei, hanem történeti és művelődéstörténeti megközelítésű.

Egy olyan összefoglaló munka elkészítését tűztem ki célul, amelyben a középpontot a középkor folyamán legtöbbet forgatott, illetve mintaként kezelt zeneelméleti munkák jelentik. Véleményem szerint ezekhez az elméleti művekhez hozzáadva a zenével kapcsolatba került legfontosabb személyeket – egyházatyákat, szerzeteseket, tanítómestereket – és helyszíneket – a püspökségeket, a kolostorokat és az iskolákat –, megrajzolható az a kép, amelyik már jól reprezentálja a zenének a kora középkori gondolkodásban és a tanításban betöltött szerepét.

A disszertáció időrendje a 4. századtól indul, Szent Ágoston *De musica* című művével, és a 10. század végéig, egy új zenetudós-zenetanító nemzedék felemelkedéséig tart. A munka egy korabeli meghatározó kolostor, Cluny kiemelt zenei működésének bemutatásával zárul. A két végpont között működött szerzők tevékenységének és a témámhoz kapcsolódó írásaiknak elemzésén és összevetésén keresztül a zenei műveltség alakulásának egyes állomásait kívánom bemutatni.

Ezek az állomások – természetesen nem véletlenül – megfeleltethetők a középkor általánosan ismert művelődési periódusaival. Szinte századonként megtalálható az a zenére, mint a quadrivium egyik diszciplínájára vonatkozó jelentős munka, amely támaszkodva az elődök írásaira, mindig a kor szellemiségének megfelelően alkalmazta az elméletet.

A művek keletkezési helye követi az időben és területileg eltérő kulturális súlypontokat. Így például az ötödik században Itália, a hatodikban Hispánia, a hetedikben az angolszász kolostorok világa, később a Karoling-birodalom és utódállamainak kultúrközpontjai lesznek a meghatározó helyszínek. Cassiodorus, Boethius, Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Alcuin, Hrabanus Maurus személye köti össze az egyes korokat és területeket. Megkönnyíti az

áttekintést a kisebb történeti korszakokra bontás, vagy az, hogy egy-egy kulturális közeget, jelenséget, többnyire az azt meghatározó személy felől közelíték meg. A személyek felőli megközelítés munkám során további szempontok kibontására, megvilágítására is lehetőséget adott.

A feldolgozás során alapkérdéseim kronologikus áttekintése mellett szükségesnek tartottam néhány – helyhez és időhöz nem köthető – témakör önálló kifejtését is. Így például külön kitértem a himnuszok, vagy a tanítás egyes fontos fejezeteinek tárgyalására.

A jelen vizsgálat kijelölt végpontja, az ezredforduló, közismerten vízválasztó volt, mind a tudományok, mind a művészetek szempontjából. Az egyházi és a világi érdekek egyre gyakrabban különböztek, a kulturális életet is befolyásoló politika pedig kétpólusúvá vált az állam és az egyház rivalizálása mentén. A zenében egy új generáció születésének lehetünk tanúi. Az új generáció tagjait az utókor zenetudósként és zenetanítóként egyaránt számon tartja. A kor egyik jellemzője, hogy a *cantorból*, aki korábban az *usust* vagy a kötelességteljesítés okán, vagy tényleg csak megszokásból követte, most feladatát öntudattal ellátó muzsikussá lesz. Ezzel a változással párhuzamosan formálódik egy új zenei jelenség, a korai többszólamúság, ami majd hosszabb távon a kultusz és a művészet fokozatos polarizálódásához vezet. A korábbi orális jelleget pedig a hangok lejegyzése, vagyis a zenei írásbeliség megjelenése váltja fel.

2. Források, szakirodalom

A disszertáció témája, a téma forrásainak és szakirodalmának megválasztása is sokat formálódott oktatói munkám során.. Így a feldolgozáshoz szükséges forrásanyag összeválogatása hosszabb folyamat eredménye. Történészként fontosnak éreztem olyan munkákat elemezni, amelyek nem elsősorban a ma zenetudósainak lehetséges forrásai, hanem sokkal inkább történeti, egyháztörténeti, kultúrtörténeti, vagy filológiai szempontból érdeklik a kutatást.

A források köre azonban nem teljes. Munkámnak eddigi szakaszában csak a meghatározó művek, a terjedelmesebb írásokból pedig csak a szorosabban kapcsolódó fejezetek bemutatására vállalkoztam. Tervezem, hogy a kutatás egy későbbi fázisában a 4. és 10. század közötti időszak zenére vonatkozó forrásait teljességre törekvően feldolgozom, és a vizsgált korszak határát a 12. századig kiterjesztem.

A disszertációban elemzett forrásokat három csoportba oszthatjuk.

Az elsőbe tartoznak az önálló zenei traktátusként írt művek, így Szent Ágoston, Boethius és Cassiodorus munkái.

A második csoportot azok a forrásszövegek alkotják, amelyek különböző – elsősorban tanítási vagy összefoglaló (enciklopedikus) – céllal készült művek részeként váltak ismertté, és ismertető, elemző stílusuk az előzőekéhez nagyon hasonló. A szerzők közül kiemelkedik Martianus Capella, Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Alcuin, Hrabanus Maurus.

A harmadik csoportba sorolható minden olyan forrásmunka, amelyik az első kettőn kívül esik, terjedelmi, vagy stilisztikai különbözősége okán, vagy azért, mert más módon, például intuitív, poétikai, netán liturgikus oldalról közelít a témához. Ebbe a harmadik csoportba tartoznak a zsoltárok, himnuszok és az ezekhez írt kommentárok, közöttük különösen is fontosak Cassiodorus, Nagy Szent Bazil és Szent Ambrus zsoltárkommentárjai, valamint más választott költemények. Stilisztikai jegyeik és személyes megnyilatkozásaik alapján ugyancsak ide sorolhatók például Szent Ágoston Vallomásai, vagy Nagy Szent Gergely levelei. További kiegészítő forrásként meg kell említeni a kora középkori életrajzokat, így Nagy Szent Gergely, Odo, clunyi apát életrajzát, a zsinati határozatokat és a törvényeket, azaz a Karoling-kori capitulárékat.

A források megismeréséhez, és a kitűzött céloknak megfelelő elemzésükhöz az eredeti, latin nyelvű szövegek mellett modern nyelvre fordított kiadásukkal, illetőleg többnyire kétnyelvű – latin-olasz, latin-spanyol, latin-angol – változataikkal dolgoztam. Teljes magyar nyelvű fordítás csak a legritkábban állt rendelkezésemre – így például Augustinus: *De musica*, Salernói János: *Szent Odó élete*. Az esetek többségében csak szemelvényes kiadások érhetőek el, mint például Boethius, Cassiodorus, Izidor vonatkozó munkáinak részletei.

A szakirodalom időnként túlságosan bőséges anyagából csak a témámhoz szorosabban kapcsolódó munkákra korlátoztam figyelmem. Például a gazdag, Szent Ágostonról szóló irodalomból mindössze egy-két átfogó feldolgozást használtam.

Más esetekben, mint például az Európa-szerte elterjedt *schola cantorumok*, vagy a himnuszok, a témára vonatkozó irodalom volt olyan kiterjedt, hogy ezek teljeskörű áttekintését szűkíteni igyekeztem. Tanulásaik összegzése után pusztán általánosabb konzekvenciák levonására, vagy épp ellenkezőleg, specializáltabb megközelítésre törekedtem.

3. Az értekezés tézisei

A zene középkori művelődésben elfoglalt helyének meghatározása az antikvitás elméleteire alapozódott.

Az ókori tanítás szerint a kozmosz, mint tökéletesen elrendezett szerkezet jelenti a világ legfőbb harmóniáját. Ezen belül az ember is mint mikrokozmosz arra törekszik, hogy megteremtse testi-lelki egyensúlyát. Az ókor általános harmóniaelméletére, valamint a pythagoreusok számmisztikájára alapozva születtek meg a zeneelméletet taglaló, illetőleg a zene hasznos vagy káros voltára vonatkozó első keresztény írások.

A hellenizmus korában az elmélet tovább gazdagodott mitologikus, allegorikus, vagy misztikus elemekkel. Az így kialakult szimbólumrendszert kapta készen a kereszténység, és a korszak első keresztény gondolkodóira várt az a feladat, hogy a klasszikus ismereteket keresztény használatra alkalmassá tegyék. A korai keresztény századokban virágzott is a zeneelmélet-írás, ugyanakkor – követve a kor egyéb irodalmi produktumainál megszokott gyakorlatot – alapvetően kompilációk jöttek létre, korábbi szerzők kivonatolt művei alapján.

Az átörökítés és a keresztény műveltség megteremtésének első generációját a keleti és a nyugati egyházatyák, valamint az antik kultúrát örökségként magukkal hozó világi keresztény tudósok képviselték. Az általuk fontosnak tekintett ismeretekre alapozva indult meg a keresztény tanítás, amelyben az elmélet és a gyakorlat szintjén egyaránt megkülönböztetett helyet kapott a zene.

A zene ezt a kiemelt státuszát évszázadokon keresztül sikeresen megtartotta, köszönhetően elsősorban azoknak a zeneelméleti írásoknak, amelyek a hét szabad művészetben belül a *musica* helyét és feladatát, a korszakok változó követelményeinek megfelelően, újra és újra megerősítették.

A zene ugyanakkor, a neki tulajdonított harmóniai, etikai és filozofikus tartalomnak köszönhetően alkalmasnak bizonyult arra is, hogy a keresztény mindennapokban fontos szerepet vigyen (zsoltározás, himnuszok éneklése), a liturgiának, sőt az oratori elemeket alkalmazó prédikációnak pedig alapvető eszközévé váljék.

4. Konklúziók

Elsődleges célom az volt, hogy a zene elméletének és gyakorlatának a középkori oktatásban elfoglalt helyét közelebbről, különböző típusú források segítségével megvizsgáljam. Ennek során láthatóvá vált, hogy az antikvitásból örökölt zeneelméleti írások

alapelveit igyekeztek megtartani, és a többi tudományhoz hasonlóan, a középkor kulturális anyagába átemelni. Ugyanakkor az is kitűnt, hogy a *musica* tudományában a megszilárduló kereszténység számára több lehetőség rejlik, mint a szabad művészetek más ágaiban. Az egységes keresztény liturgikus művészet megteremtésének kívánalma már Ágoston korára megfogalmazódott, és a klerikusok képzésével, nevelésével indult útjára. A megőrzés és átörökítés általános érvényű feladatán túl, a zene esetében egyedi eredményként, az addigi pusztán elméleti és tudományos szemléletet sikerült a gyakorlat irányába mozdítani, így a *musicát* az *ars* igazi kettős jelentésével tudták felruházni.

Az ezredfordulóig a zene volt az egyetlen olyan tudomány, amit a tanítás fontos elemeként folyamatosan műveltek. Míg például a matematikában ebben a korszakban egészen bizonyosan nem tudtak újat nyújtani, addig a zenének – a művészi gyakorlatba történő beemelésével – sikerült nemcsak fennmaradását, hanem magas szintű liturgikus művészetté fejlődését is biztosítani. Ezt olykor a korai teoretikusok által kinyilvánított alapelvek révén, vagy pedig a hagyományhoz való ragaszkodással, annak már-már örökérvényűvé tételével sikerült elérni. Láthattuk ugyanis, hogyan köszönnek vissza az egyes korszakok nagynevű átadóinál ugyanazok a passzusok a himnuszokról, vagy a liturgikus hagyományról, másoknál a zene jelentéséről, szerepéről, fontosságáról, melyek toposz jelleggel mind beépültek a kulturális életbe, feltehetően nem azért, mintha íróik nem tudtak volna saját véleményét megfogalmazni. Sokkal inkább egy orális kultúra sajátosságáról, az emlékezet folyamatos ébrentartásáról volt itt szó. Ennek a korszaknak vetett véget a zenei írásbeliség fokozatos megteremtésének igénye, majd módszerének kialakítása, ami a zenének a liturgiától egyre inkább elszakadó, önálló művészetté fejlődését eredményezte.

Közben nyomon követhettünk olyan sajátosságokat, amelyek a kijelölt korszakon belül egy-egy szakaszt igazán egyedivé tesznek. A 4. század a klerikusok nevelésének megalapozását jelentette. A 6. században létrejöttek a zene tanításának biztosítékai, az énekes iskolák, a *schola cantorumok*. Ezek széleskörű elterjedésével megteremtődött a liturgia egységesítésének lehetősége is, amit nagyban segített a Gergely korától kezdve jelentőségében növekvő pápaság, a nyomában felerősödő missziós tevékenység, valamint a Karoling-kori birodalomépítő szándék. Ez utóbbi korszak, egyebek mellett, himnuszköltészeti reneszánszáról is nevezetessé vált. Végül záró periódusunk, a 9–10. század a már említett zenei írásbeliség és zenei módszertan kifejlődésének időszakát indította el, amelyben az előzőekkel párhuzamosan megfigyelhető a zenetudósi és a zenetanítói, sőt, sok esetben a zeneszerzői tevékenység összekapcsolódásának folyamata is.

Kutatásaim alapján úgy gondolom, hogy a késő antikvitás és az ezredfordulóval kezdődő új típusú zenefelfogás között eltelt időszaknak is meg kell találni és adni az értelmét. A néhány száz éven keresztül tartó átmentés, megőrzés és folyamatos átadás nem hiába motiválta az egymást követő tudós generációkat, törekvésük eredményeként a zene tanítása a keresztény kultúra részévé vált. Azt is kijelenthetjük, hogy eddig az időszakig az egyes korszakok nagy egyéniségeit mind-mind a tanítás szándéka vezérelte. Miközben tanítottak, a korszak kultúráját is meghatározták. Beda szavait – „Egész életemben tanítottam és írtam” – mondhatta volna Ágoston, Izidor vagy Hrabanus Maurus is. Az egyház komoly szerepet vitt ebben a folyamatban azzal is, hogy a hittérítést összekapcsolta a kultúra terjesztésével. Beda Egyháztörténetéből kiviláglik, hogy az iskolák alapítása valójában az egyház missziós tevékenységének velejárója lett. A térítés első fázisaként megalapították a püspökségeket, de mindjárt mellettük létrehozták a kolostorokat is és ez utóbbiakhoz kapcsolódóan az iskolákat. A tanítással pedig szükségszerűen együttjárt a zene oktatása.

Az iskolákban a zenei képzés összekapcsolódott a magas színvonalúan ellátott liturgiai szolgálattal. Ennek sajátos képződményei a *schola cantorumok*, melyeknek igen korai létezésére, majd súlyára nézve bizonyító erejű források a Hispániában talált feliratok, egyes életrajzok, illetve a Karoling-kori *capitularék* rendelkezései.

A liturgikus szolgálat másik fő közege a kolostor volt. A szigorú rendet és időbeosztást követő közösségek a zsoltározás legmegfelelőbb helyszíneinek bizonyultak, ahol a regula idevágó előírásainak követésén túlmenően a zeneileg képzett, liturgikus szolgálatra alkalmas utánpótlás is folyamatosan biztosítva volt. A szentek ereklyéit is őrző kolostorok, mint memoriális terek, életre hívták az első hagiográfiai munkákat. A szentek életének és csodáinak megírása mellett többnyire azonnal elkészítették a szent tiszteletének zenei anyagát – himnuszát, vagy később tropusát, szekvenciáját. Ez további lehetőségekkel szolgált a zenei fejlődés számára.

A templom, mint maga is ideális mikrokozmosz, egyben tükrözni tudta a Boethius felosztásának megfelelő hármasságot. Mint szakrális építmény az univerzum harmonikus egységét, a *musica mundanát* volt hivatott szimbolizálni, a benne éneklők pedig énekhangjukkal, vagyis természetes hangszerükkel megvalósították a *musica humana* és a *musica instrumentalis* kategóriáját.

A 10. századtól a természetnek és természettudományoknak a teológiától elszakadó és a megismerés, a megtapasztalás irányába elmozduló tanulmányozása indult meg. Az intellektuális gondolkodásban is megjelenő megfigyelő szemlélet kölcsönhatásban állt azokkal az általános fellendülést előrevetítő tényezőkkel, amelyek körében az érintkezés, az utazás, eszmék és áruk cseréjének kibontakozása jelentette az új erőt. A kolostorok zárt világából a fejlődés a városi iskolák nyitottsága felé haladt.

A korszak újító lendülete zenei téren is jelentkezett. A gregorián kiegészítésére „új műfajok” születtek, a *sequentia* és a *tropus*. Mindez megfelelt az alkotói és művészi tevékenység korban jellemző általános ismérveinek. A művészet feladata volt láthatóvá, nézhetővé és hallhatóvá tenni a *principia mundi*-t, a Teremtő által megalkotott világmindenség – harmonikus – rendjét. Ezt képviseli disszertációmban a Cluny kolostor-templomban a nyolc zenei hangot, valamint a természeti és erkölcsi szimbólumokat harmonikus egységbe rendező és együtt ábrázoló szentély-oszlopfőknek a bemutatása. Az épületet ugyan a 11. században emelték, de egyértelműen a megelőző korszakban kialakult eszmeiséget tükrözi.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ókori *musica* fogalomnak a pythagoreus-platóni hagyományhoz kötődő harmónia értelmű jelentéstartalma, amely a világnak és minden létezőnek a számarányokra épített rendezettségét jelentette, valamint a zene etikai funkciójának a keresztény erkölshöz illesztett hangsúlyozása a középkorban is alkalmasnak bizonyult arra, hogy a teremtés rendjéről szóló keresztény tanítást megtámogassa, és a szimbolikus gondolkodást továbbvigye.

A keresztény antikvitás a korai himnuszköltészet és zsoltáreklés hagyományának megerősítésével, valamint az intézményesített, egyetemes érvényű zenetanítással hozzá tudott járulni a gregorián repertoár kialakulásához, ami később az európai zeneművészet alapjainak kifejlődését biztosította. A klasszikus zeneelmélet kereszténnyé formálásával megteremtette azt a teoretikus hátteret, amire ennek a gyakorlati zenei fejlődésnek szüksége volt, az elmélettel így végigkísért több évszázados gyakorlat pedig azzal, hogy az orális kultúrát az ezredforduló táján szükségszerűen az írásbeliségre cserélte, a zene tudományként való megjelenésének útját jelölte ki.

5. A témában megjelent publikációk

A harmónia, mint rendező elv a kora középkori zenei gondolkodásban. In: „Testis temporum, vita memoriae”. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. Születésnapjára. Studia Caroliensia, 2006. 3-4. szám. 71-80.

Sevillai Izidor a zenéről. Elmélet és gyakorlat. In: Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára. Palatinus. Szeged-Bp, 2008. 11-19.

Konferencia:

Kitörési pontok az egyháztörténet-írásban. Műhelybeszélgetés, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, 2008. április 29.

Sevillai Izidor a látványokról, zenéről, színházról és játékokról. Euro-mediterrán tanulmányok: romanisztika. Tudományos tanácskozás, KRE BTK, 2008. november 13.